

ฉานหมายถึงตัวฉานเองแท้ ๆ เท่านั้น คือหมายถึง การที่จิตกำหนดแน่วอยู่กับอารมณ์ของสมณะ เช่น นิमित्तของลมหายใจ และกสิณเป็นต้นเพียงอย่างเดียว ส่วนภาวะจิตที่มันคงสมาธิเสมอกับกำลังฉาน ส่วนวนอกิธรรมแยกออกมาเป็นอีกตอนหนึ่งต่างหาก เป็นตอนที่ออกจากฉานแล้ว คือจิตปล่อยอารมณ์ของสมณะหลุดไปหรือขาดตอนไปแล้ว แต่ด้วยกำลังฉาน จิตจึงยังคงตั้งมั่นมีสมาธิเป็นอย่างดี ถึงตอนนี้ผู้ปฏิบัติธรรมอาศัยภาวะจิตนี้แหละบำเพ็ญวิปัสสนา โดยกลับยกเอาฉาน พร้อมทั้งธรรมต่าง ๆ เช่น วิทก วิจาร ปีติ สุข ฉันทะ วิริยะ เป็นต้น ซึ่งมีอยู่ในฉานที่ตนเพิ่งออกมาแล้วนั่นเอง ขึ้นมาทำเป็นอารมณ์ของวิปัสสนาเสีย เมื่อไม่ยอมเรียกภาวะจิตนี้ว่าอยู่ในฉาน ก็ต้องหาถ้อยคำมาเรียกให้เหมาะ เพราะถึงแม้จะออกจากฉานแล้ว แต่ภาวะจิตตอนนั้นก็มิใช่กลับไปมีสภาพอย่างเดิมเหมือนเวลาก่อนเข้าฉาน อรรถกถาอุทฺตปิฎกปัญหา นี้ โดยคิดคำขึ้นใช้ใหม่ เรียกว่าทำฉานให้เป็นบาท ส่วนการตัดแยกระหว่างตัวฉานแท้ ๆ กับภาวะจิตที่ตั้งมั่นอยู่ต่อมาด้วยกำลังฉาน อรรถกถาอาศัยหลักเรื่องภวังคจิตมากำหนดเป็นการออกจากฉานให้ขาดตอนจากกัน (คำว่า ภวังค์ หรือ ภวังคจิต มีในพระไตรปิฎกเฉพาะในคัมภีร์ปฏิฐานแห่งพระอภิธรรมเท่านั้น เช่น อภ.ป.40/509/163; 516/164; 553/181; 1162/384 ครั้นถึงรุ่นอรรถกถาจึงใช้กันด้นขึ้น) รวมความที่สันนิษฐานตามหลักฐานเหล่านี้ว่า ส่วนวนหลุดโดยปริยายว่า “อยู่ในฉานเจริญวิปัสสนา” มีความหมายครอบคลุมเท่ากับที่อรรถกถาแยกพูดโดยปริยายว่า “เข้าฉาน ออกจากฉานแล้ว พิจารณาสังขาร” (เช่น อ.อ.2/13) หรือ “ออกจากฉานที่เป็นบาทแล้ว พิจารณาสังขาร” (เช่น วิสุทธิ.3/312) หรือ “ทำฉานให้เป็นบาท เจริญวิปัสสนา” (เช่น วิสุทธิ.ฎีกา 1/316) หรือ “ได้ฉานแล้ว เจริญวิปัสสนาที่มีฉานเป็นบาท” (เช่น วิสุทธิ.1/241; วิสุทธิ.ฎีกา 2/19) หรือ “ออกจากสมาบัติแล้ว ทำวิปัสสนาด้วยจิตที่ตั้งมั่น” (เช่น ม.อ.1/171; วิสุทธิ.2/195)

สรุปอีกครั้งหนึ่งว่า ทั้งส่วนวนพระสูตร และส่วนวนอกิธรรม มีสาระสำคัญอย่างเดียวกันคือ ทำฉานให้เกิดขึ้น (เข้าฉาน) ก็เพื่อใช้กำลังสมาธิของฉานนั้นเตรียมจิตให้อยู่ในสภาพซึ่งพร้อมดีที่สุดสำหรับใช้เป็นที่ทำการของปัญญาที่จะคิดพิจารณาให้เห็นความจริงต่อไป เมื่อเข้าฉานคือฉานเกิดขึ้นแล้ว จิตพร้อมดีแล้ว ก็เดินหน้าต่อไปสู่ขั้นใช้ปัญญาพิจารณาสภาวะของสิ่งทั้งหลาย ซึ่งเรียกว่าวิปัสสนา ภาวะนี้เรียกง่าย ๆ ก็ว่า เข้าฉานแล้วเจริญวิปัสสนา หรือคล้ายกับพูดว่าอยู่ในฉานเจริญวิปัสสนา แต่ถ้าจะพูดให้กระชับลงไปอีก ก็ต้องว่า อาศัยฉาน เจริญวิปัสสนา ถึงตอนนั้นฝ่ายอกิธรรมก็มาช่วยอธิบายว่า ฉานเป็นสมณะ ย่อมยึดหน่วงอารมณ์ของมันไว้อย่างหนึ่งอย่างเดียวโดยตลอด เมื่อหันไปใช้ปัญญาพิจารณาสิ่งต่าง ๆ ก็ย่อมต้องเปลี่ยนออกจากอารมณ์ที่กำหนดเดิม และเมื่อเปลี่ยนอารมณ์อย่างนั้นจิตก็ตกภวังค์ นั่นคือออกจากฉานไปแล้ว ต่อจากนั้นการพิจารณาเป็นเรื่องของวิปัสสนา นับเป็นคนละขั้นตอน แต่เพราะได้อาศัยฉานนั้นมีความสัมพันธ์กันอยู่ อรรถกถาจึงให้เรียกว่า เอาฉานเป็นบาท หรือเป็นปทัฏฐานของวิปัสสนา คำอธิบายอย่างนี้ก็รับกันดีกับข้อความที่มีบ่อย ๆ ในพระสูตรทั้งหลายว่า เข้าฉานอยู่แล้ว ครั้นเมื่อจิตตั้งมั่น...แล้วจึงน้อมจิตไปเพื่อวิชชาต่าง ๆ (เช่น ม.ม.13/505-8/460-1) ซึ่งหมายความว่า อาศัยฉานเป็นเครื่องทำจิตให้พร้อมก่อนแล้วจึงนำไปใช้งาน ท่านเรียกจิตเช่นนั้นว่า จิตที่ควรแก่การนำไปใช้ (อภิเนहारกฺขม) และจึงเป็นบาทหรือเป็นปทัฏฐานเพื่อได้ผลสำเร็จที่สูงยิ่ง ๆ ขึ้นไป พระอรรถกถาจารย์นับแจงตามข้อความในพระสูตร ให้เห็นว่าจิตเช่นนี้ประกอบด้วยคุณสมบัติ 8 อย่าง คือ *สมาหิตะ* - ตั้งมั่น *ปริสุทธะ* - บริสุทธ์ *ปริโยทตะ* - ผ่องใส *อนังคณะ* - โปร่งโล่งเกลี้ยงเกลา *วิคฺคฺยปิเลส* - ปราศสิ่งมีวหมอง *มฺหุฏฺฐะ* - ทุ่ม่นวล *กัมมณิยะ* - ควรแก่การงาน *ฐิตะ* *อานนฺยธัมมิตตะ* - อยู่ตัว ไม่วอกแวกหวั่นไหว (นิท.อ.2/59; วิสุทธิ.2/203) อย่างไรก็ตาม ผู้ที่ได้ฉานแล้ว แต่ไม่ใช้ฉานเป็นบาท จะเจริญวิปัสสนาเพียงด้วยอุปจารสมาธิ หรือขณิกสมาธิเท่านั้น ก็ย่อมได้ แต่จะมีสภาพเหมือนกับผู้ที่เจริญวิปัสสนาอย่างเดียวโดยไม่ได้ฉานมาก่อนซึ่งจะได้กล่าวถึงต่อไป (ดูเชิงอรรถในดัวบท เพราะมีความเนื่องกัน)

บันทึกที่ 3 : เนวสัญญานาสัญญาตนะ ใช้ทำวิปัสสนาไม่ได้?

เนวสัญญานาสัญญาตนะ และสัญญาเวทิตนโรธ จัดได้ว่าเป็นสมาบัติจำพวกเสวยผล มิใช่ประเภทสำหรับใช้

ทำกิจ สมาบัติที่ต่ำกว่านั้น คือตั้งแต่อาภิญญาจนยถะลงไป จึงจะใช้ได้ทั้งสำหรับเสวยผลและสำหรับทำกิจ ทั้งนี้ เพราะยังมีสัญญาและธรรมอื่น ๆ ที่ประกอบรวมอยู่ชัดเจนพอ ดังที่ท่านเรียกอาภิญญาจนยถะว่า เป็นยอดแห่งสัญญาสมาบัติ (ขุ.จ.30/260/134; และพึงดู ส.นิ.16/354/181; ส.อ.2/171; อญ.อ.3/353 ประกอบด้วย) คือเป็นสมาบัติชั้นสูงสุดที่ยังมีสัญญา หรือบางที่เรียกว่าสัญญาญคะ แปลว่า ยอดแห่งสัญญา หรือสัญญาอย่างยอด เพราะเป็นสมาบัติโลกีย์ชั้นสูงสุดที่ใช้ทำกิจได้ (ที.อ.1/424)

แนวสัญญานาสัญญาจนยถะ เป็นภาวะที่ละเอียดเกินไปจนเรียกว่ามีสัญญาที่ไม่ใช่ ไม่มีสัญญาที่ไม่ใช่ ดังกล่าวแล้วข้างบน และได้ชี้ข้ออีกอย่างหนึ่งว่า *สังขาราวเสตสมาบัติ* แปลว่า สมาบัติที่มีสังขารสักว่าเหลืออยู่ หรือเรียกอย่างง่าย ๆ ว่า สมาบัติเศษสังขาร เพราะมีสังขารซึ่งอยู่ในภาวะละเอียดเป็นที่สุด ตามปกติถือว่าไม่ขัดพอหรือไม่หยาบพอที่จะใช้ทำกิจของวิปัสสนา ไม่ต้องพูดถึงอยู่ในสมาบัติ แม้ออกมาจากสมาบัตินั้นแล้ว จะกลับยกเอาองค์ธรรมต่าง ๆ ที่มีในสมาบัตินั้นขึ้นมาพิจารณา ก็แทบไม่มีผู้ใดทำได้ เว้นแต่ผู้มีปัญญาอย่างพระสารีบุตรขึ้นไป และแม้แต่พระสารีบุตรเองก็พิจารณาได้เพียงแบบเหมารวม หรือรวบเป็นกลุ่ม อย่างที่เรียกว่า กลาปวิปัสสนา อย่างเดียว มีแต่พระพุทธเจ้าทั้งหลายเท่านั้น ที่จะกำหนดองค์ธรรมแยกออกพิจารณาเป็นรายชื่อตามลำดับ คือทำอนุพัทธธรรมวิปัสสนาได้ (ดู ม.อ.14/32/32; ส.นิ.16/354/181; ที.อ.1/423; ม.อ.3/498; ส.อ.2/171; สกคณิ อ.327-330; วิสุทธิ.2/146-148; วิสุทธิ.ฎีกา 2/168,174)

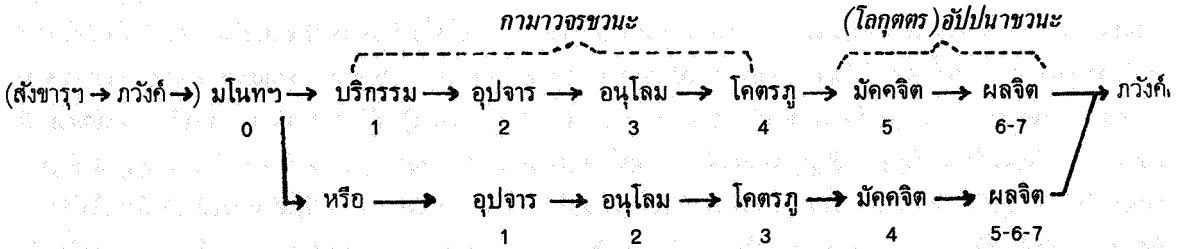
แม้ว่าโดยหลักการทั่วไป ท่านมักกล่าวคลุม ๆ รวม ๆ กันไปว่า สมาบัติทั้ง 8 หรือ รูปฌาน 4 และ อรูปฌาน 4 เป็นบาทแห่งวิปัสสนาได้ทั้งหมด (เช่น ปฏิส.อ.236=สกคณิ อ.356=วิสุทธิ.3/312; ม.อ.2/197,468; 3/569,571; อญ.อ.3/357; วินย.อ.1/290; วิภงค.อ.537; นิท.อ.1/147; 2/25; วินย.ฎีกา 2/94) เป็นบาทแห่งผลสมาบัติได้ทั้งหมด (เช่น อ.อ.233) และร่วมกันหมดทุกข้อ รวมเป็นบาทของนิโรธสมาบัติ (เช่น ม.อ.2/316) แต่ภาวะที่แนวสัญญานาสัญญาจนยถะเป็นบาท หาเหมือนกับเอามานสมาบัติข้ออื่น ๆ เป็นบาทไม่ คือไม่ใช่เป็นตัวทำกิจแท้จริง ดังเห็นได้ชัดในการเข้านิโรธสมาบัติ ท่านชี้แจงให้เห็นว่า สมาบัติที่เป็นขั้นทำการก็คือ อาภิญญาจนยถะ ส่วนแนวสัญญานาสัญญาจนยถะ แม้จะเป็นขั้นตอนที่จำเป็น แต่ก็มิสภาพคล้ายเป็นทางผ่านเท่านั้น (ที.อ.1/424) ผู้ใดจะเข้านิโรธสมาบัติ แม้เข้าสมาบัติผ่านมาโดยลำดับจนถึงแนวสัญญานาสัญญาจนยถะแล้ว แต่ในตอนที่ผ่านมาจากอาภิญญาจนยถะก่อนจะเข้าแนวสัญญานาสัญญาจนยถะ ไม่ได้ทำบุพกิจ คือไม่ได้เตรียมจิตให้พร้อมที่จะเข้านิโรธไว้ ก็ไม่อาจเข้านิโรธสมาบัติได้ และเมื่อเข้านิโรธไม่สำเร็จก็ต้องถอยกลับไปอยู่ในอาภิญญาจนยถะ มิใช่คงอยู่ในแนวสัญญานาสัญญาจนยถะ (วิสุทธิ.3/369; พึงนำเหตุผลเกี่ยวกับการที่มรรคซึ่งเกิดขึ้นแก่ผู้พิจารณาแนวสัญญานาสัญญาจนยถะสมาบัติ ไม่เป็นเหมือนแนวสัญญานาสัญญาจนยถะโดยสิ้นเชิงใน สกคณิ อ.358 มาประกอบการพิจารณาด้วย) เหตุผลเหล่านี้ พอให้ลงสันนิษฐานได้ว่า แนวสัญญานาสัญญาจนยถะสมาบัติเป็นภาวะจำเพาะตัว เป็นจุดจำเพาะแห่งการเสวยผลของมันเองล้วน ๆ เมื่อออกจากสมาบัตินี้ ก็เป็นการออกมาเลย พูดโดยนัยปริยายว่าไม่มีภาวะจิตสืบเนื่องในระดับนี้ ในการเจริญวิปัสสนา เมื่อออกจากแนวสัญญานาสัญญาจนยถะมาพิจารณาสังขารธรรม ก็มีใจออกเพียงเพื่อเปลี่ยนอารมณ์เหมือนอย่างออกจากมานสมาบัติข้ออื่น (ความจริง แนวสัญญานาสัญญาจนยถะสมาบัติ ไม่มีอารมณ์ของมันเองด้วยซ้ำ คนที่จะเข้าสมาบัติข้อนี้ กำหนดเอาอาภิญญาจนยถะนั้นนั่นเองเป็นอารมณ์ เพื่อจะก้าวล่วงไปเสีย เมื่อก้าวล่วงคือปล่อยหรือผลจากอารมณ์นั้นได้จึงเข้าสู่สภาวะที่เรียกว่าเป็นแนวสัญญานาสัญญาจนยถะสมาบัตินี้ เช่น ที.ปา.11/355/280; อภิ.วิ.35/599/330; สกคณิ อ.330; วิสุทธิ.2/144-151) แต่เป็นการออกมาสู่ภาวะจิตในระดับของสมาบัติที่รองลงมา คือ อาภิญญาจนยถะ จึงนับว่าเป็นการออกจากสมาบัติชนิดที่มีความหมายครบถ้วนทั้งโดยปริยายและโดยนัยปริยาย ส่วนนพระสูตรจึงบรรยายความตอนนี่ว่า “ออกจากแนวสัญญานาสัญญาจนยถะสมาบัตินั้น” แล้วพิจารณาสังขารธรรมทั้งหลาย แม้ว่าโดยหลักการทั่วไป อาจพูดได้ว่า “ทำแนวสัญญานาสัญญาจนยถะให้เป็นบาทของวิปัสสนา” (แต่ความจริงคำที่กล่าวจำเพาะเจาะจงลงไปอย่างนี้ยังไม่พบเลย) คำว่าเป็นบาทในที่นี้ ก็จะมี ความหมายเพียงว่าได้ผ่านการเข้าแนวสัญญานาสัญญาจนยถะออกมาแล้ว ซึ่งก็ย่อมจะช่วยทำให้จิตประณีตสนิทมากขึ้นอีก แต่ก็จะต้องถือว่าภาวะจิตที่ใช้เจริญวิปัสสนาเวลานั้นเป็นอัปนาสมาธิระดับอาภิญญาจนยถะอยู่นั่นเอง (พึงระลึกไว้ด้วย

ว่า สมภาติในรูปฉนวนทั้งหมด ล้วนเป็นระดับจุดตถฉนวนทั้งสิ้น มีข้อพิเศษเพียงว่าเป็นภาวะที่ประณีต ห่างไกลจากปัจจัยธรรมชาติคือสิ่งรบกวนออกไปมากขึ้นเท่านั้น - ดู อภ.ส.34/192/78; ที.อ.1/441; 2/146; วินย.ฎีกา 2/458)

ส่วนสัญญาเวทียัตนิโรธ เป็นข้อที่ชัดเจนอยู่แล้วว่าเป็นสมภาติสำหรับเสวยผลแท้ ๆ และไม่อาจเจริญวิปัสสนาภายในสมภาติได้ เพราะไม่มีสัญญาและเวทณารวมทั้งขันธอื่น ๆ อันประกอบรวมที่จะใช้กำหนดพิจารณาได้ ยิ่งกว่านั้นยังมีภาวะพิเศษจากฉนวนสมภาติอื่น ๆ ทั้งหมดคือ เป็นแต่สมภาติอย่างเดียวไม่เป็นสมภาติ (วิภงค.อ.605) จึงเป็นการแน่นอนว่าต้องออกจากสมภาติก่อนจึงเจริญวิปัสสนาได้ เมื่อออกจากสมภาตินี้แล้วจะเจริญวิปัสสนาก็ควรมาอยู่ในภาวะจิตที่เป็นสมภาติในระดับสูงสุดที่จะใช้ทำกิจได้ กล่าวคือออกากิญจัญญายตนะ (หรือจะลงไปใช้ภาวะจิตระดับต่ำลงไป แม้จนถึงขณิกสมภาติ ซึ่งไม่ใช่กำลังฉนวนสมภาติเลยก็ยอมได้ เพราะผู้ที่ได้สมภาติที่สูงกว่าย่อมมีสิทธิในสมภาติที่ต่ำลงมากกว่านั้นเป็นธรรมดา) อย่างไรก็ตาม แม้ว่าสมภาติสูงสุดข้อนี้จะใช้เจริญวิปัสสนาเองโดยตรงไม่ได้ แต่การเข้าสมภาตินี้ก็ย่อมช่วยเสริมคุณสมบัติของจิตให้ประณีตสนิทยิ่งขึ้น มีผลดีต่อการปฏิบัติธรรมเป็นอันมาก ดังได้กล่าวไว้แล้วในดับทวารทั้งสาม

บันทึกที่ 4 : ขณะจิตที่บรรลุมรรคผล

ตามหลักที่ว่า ในขณะที่บรรลุอุปริยมรรค แม้แต่ผู้ที่มีได้ฉนวนมาก่อน จิตก็จะเป็นสมภาติถึงขั้นอัปนาคือถึงระดับฉนวนในเรื่องนี้ สำหรับผู้มีพื้นความรู้ด้านอภิธรรม หิงดูลำดับกระบวนการทำงานของจิตในตอนบรรลุมรรคผล (อัปนาชวณวารแห่งมรรควิธิ) ของพระวิปัสสนาญาณิก ตามนัยที่ท่านแสดงไว้ในอุทาน อ.42; ปฏิส.อ.32; สงคณิ อ.359; วิสุทฺธิ.3/316, 324; สงคห.22) ดังที่ถอดความออกเป็นแผนผังได้ดังนี้

(สังขาร = สังขารเบกขาญาณ ซึ่งเป็นวิปัสสนาญาณข้อที่ 8; มโนทวาร = มโนทวาราวชขณะ; อนึ่ง ปฏิส.อ.32 และ สงคณิ อ.359 ได้แสดงเพิ่มจากนี้อีกแบบหนึ่งโดยมีอนุลอม 2 ขณะ และมีผลจิตขณะเดียว แต่มีคำคัดค้านใน วิสุทฺธิ. 3/324)

ส่วนลำดับจิตของสมถยานิก อาจแสดงคร่าว ๆ ได้ดังนี้ (ตอนมรรควิธิเหมือนข้างบน จึงไม่แสดงรายละเอียด)

ภวังค์ → ฉนวนวิธิ → ภวังค์ → วิปัสสนาวิธิ → ภวังค์ → มรรควิธิ → ภวังค์

(วิปัสสนาวิตินี้เป็นการแสดงแบบคลุม ๆ ความจริงมีการตกภวังค์ได้แล้ว ๆ เล่า ๆ ในระหว่าง)

หลักการที่ว่าจิตที่บรรลุมรรคผลต้องเป็นอัปนาสมภาตินี้ เมื่อมองอย่างกว้าง ๆ ทำให้เกิดความคิดว่า ความรู้ความเข้าใจหรือความหยั่งรู้หยั่งเห็นที่จะแจ่มแจ้งชัดเจนและแสนลึกถึงขั้นเปลี่ยนแปลงพื้นจิตของคนได้ กำจัดกิเลส เปลี่ยนแปลงบุคลิกภาพได้นั้น จะต้องเป็นประสบการณ์ภายในชนิดเต็มทั่วหมดทั้งจิตทั้งใจ หรือโพล่งทั้งชีวิตทีเดียว